

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

**ՄԻԱՄԱՆԹՈՅԻ «ՀՈԳԵՎԱՐՔԻ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ԶԱՀԵՐ»
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ**

Մուտք

Հայոց բազմադարեան եւ հարուստ գրականութեան անդաստանին մէջ կան բացառիկ դէմքեր, որոնց ստեղծագործութիւնը դուրս կու գայ սոսկ գեղարուեստի սահմաններէն եւ կը վերածուի ամբողջ ժողովուրդի մը պատմական ճակատագիրի արիւնոտ վաւերագիրին: XX դարասկիզբի հայկական արհաւիրքն ու համազգային ողբերգութիւնը ծնունդ տուին եզակի մարգարէի մը, որուն վիճակուած էր դառնալու հայրենիքի խորունկ ցաւին ու հոգեվարքին առաջին ահազանգողը: Ատոմ Եարճանեան՝ հանճարեղ Սիամանթօ, զոհասեղանին դրաւ իր երիտասարդութիւնն ու անձնական երջանկութիւնը՝ կամովին ընտրելով իր խոշտանգուած ցեղին վիշտի թարգմանը ըլլալու դաժան, բայց սրբազան ուղին: Անոր քնարը թրթռաց ոչ թէ հովուերգական անդորրով կամ զուարթ սիրերգութեամբ, այլ հայրենի հողէն բարձրացող անմեղներու աղեխարշ ճիչերով:

Աւելի քան մէկուկէս հազարամեայ պատմութիւն ունեցող հայ գրականութիւնը չի ճանչնար Սիամանթօյի պէս երկրորդ բանաստեղծ մը, որ այդքան յափշտակուած ըլլար իր ժողովուրդին ճակատագրով եւ ըլլալ-չըլլալու խնդիրով: Ճակատագիրի քմայքով հայոց կոտորածներուն ժամանակակիցը, վերապրողն ու, ի վերջոյ, նահատակը դարձած Սիամանթօյի տառապանքները ծնունդ տուին անոր անհունօրէն բորբոքուն եւ պոռթկացող ըմբոստ քերթողութեան, որուն միակ նիւթն ու խոկումը Հայաստանն էր: Ականատես ըլլալով իր ժողովուրդի պատմութեան ամէնէն սարսափելի ու փոթորկայոյզ այդ ժամանակաշրջանին, իր ամէն մէկ բշիշով ու բովանդակ էութեամբ ապրելով ազգային ողբերգութիւնն ու ցաւը՝ ան ի զօրու չեղաւ իր հզօր տաղանդին արգասիքը դարձնելու սիրոյ, գեղեցկութեան ու վայելքի անհոգ երգերը, այլ իր գրիչը թաթխեց տառապանքի, արեան ու հայրենիքի յօշոտուած արշալոյսներուն մէջ:

**Այս գիշեր երազիս մէջ, ձեռքս առի զքեզ, ո՛վ քաղցրախօս Սրինգ,
Շրթունքներս զքեզ ճանցան՝ ինչպէս համբոյր մը հին օրերու,
Բայց շունչս յիշատակներու զարթնումէն, յանկարծօրէն սննաւ,
Եւ երգիս տեղ՝ շիթ առ շիթ, շիթ առ շիթ, արցունքներս էին որ ինկան վար...¹**

Սիամանթօն եզակի երեւոյթ է համաշխարհային գրականութեան մէջ, քանզի միակը եղաւ իր ժամանակակից բանաստեղծներուն շարքին, որ սերունդներուն չժառանգեց սիրերգութեան ոչ մէկ տող անգամ եւ չգիմեց դաժան իրականութենէն օտարանալու պոեզիայի փրկարար հնարքին՝ ինքնասուզման քնարերգութեան: Քաղաքացիական պարտքն ու մարդկային դիւրազգաց սիրտը մղեցին զինք ոչ թէ սոսկ արձագանգելու, այլ բովանդակ անձով ու ստեղծագործութեամբ նուիրուելու ցեղակործանութիւն կոչ-

¹ **Սիամանթօ**, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան» մատեն., «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1979, էջ 99-100: Այսուհետ այն գիրքն կատարուած մէքերումներուն էջերը պիտի նշուին մէքերումէն ետք՝ փակագծերու մէջ:

լած երեւոյթի բացայայտման եւ դառնալու անոր առաջին տարեգիրն ու ահազանգողը:

Անոր եղերական պոեզիան սկիզբը միանշանակ շնկալուեցաւ եւրոպական գրական շրջանակներու մէջ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հայկական առաջին կոտորածները տազնապ չյարուցեցին քաղաքակիրթ եւրոպական հանրութեան մեծամասնութեան մօտ: Մինչդեռ պիտի անցնէին ընդամէնը հաշուած տասնամեակներ, եւ համամարդկային քաղաքակրթութեան սրտին մէջ հեղուած ու ծովացած արիւնը նոր պիտի սթափեցնէր գրականութեան նիրհած մարգարէները եւ ստիպէր զանոնք աղաղակելու արդարութեան մասին, այն արդարութեան, զոր ժամանակին թախանձած էր իր խոշտանգուած ազգին համար Սիւսանթոն, եւ զոր շատանալով՝ անիծած էր ու խարանած անարգանքով:

Ո՛վ մարդկային արդարութիւն, թո՛ղ ես թքնեմ քու ճակատիդ... (էջ 135)

Սիւսանթոյի եղերական պոեզիան ծնունդ էր հոգեւոր տառապանքներու, որոնք ան ճաշակեց թէ՛ իր ժողովուրդի տարաբախտութեան եւ թէ՛ հաւասարապէս իր անձնական ճակատագիրին պատճառով: Այդ ճակատագիրը այնքան ողբերգական էր, որ մանկական երջանկութենէն զատ՝ բանաստեղծին չպարզեւեց բերկրանքի ոչ մէկ պահ, հոգիով խաղաղելու եւ զուարթանալու ոչ մէկ առիթ: Կոտորածներու վերապրումներէն խամրած պատանեկութիւն, տարագրութիւն հարազատ երկրէն, անվերջ թափառումներ օտարութեան մէջ, յաւերժական կարօտ, դժբախտ սէր, անձնասպան եղած հայր եւ, վերջապէս, նահատակութիւն թուրք խուժանի ձեռքով: Բացառապէս այս իրադարձութիւններէն հիւսուած էր բանաստեղծին կեանքը, որուն մինչեւ օրս ալ ոմանք կը հանդիմանեն, թէ ինչպէս կարելի էր վատնել այդպիսի հզօր քանքար մը բացառապէս եղբերգութեան վրայ: Թերեւս այս տեսակէտին մէջ կայ իրաւացիութիւն, քանզի յանձինս Սիւսանթոյի՝ հայ եւ համաշխարհային պոեզիան անվիճելիօրէն կորսնցուց մեծ սիրերգակ մը, բայց ակնյայտ է նաեւ, որ անհնար էր անկէ ակնկալել այլ բնոյթի ու տրամագրութեան պոեզիա, ինչպէս, օրինակ, անհնար պիտի ըլլար, որ Ֆրիկի կեանքով ապրած բանաստեղծը գրէր Քուլակի ոգիով, կամ Դանթէի ճակատագիրն ունեցած բանաստեղծը ստեղծագործէր Պետրարկայի նմանութեամբ:

Ան՛դ, ապարանքի մը պէս մեծ էիր և շքեղ,

Ու ես՝ երդիքներուդ սպիտակ կատարէն,

Աստղածորան գիշերներու լոյսին հետ,

Վարէն, ահեղավազ Եփրատին կ'ունկնդրէի... (էջ 88)

Սիւսանթոն, որուն իսկական անունն էր Ատոմ Եարճանեան, ծնած էր 1878 թրւականի Յունուար 1-ին², Արեւմտեան Հայաստանի Ակն քաղաքին մէջ, որ Եփրատի աջ ափին զետեղուած հնամենի հայկական բնակավայր մըն էր: Ակնը զարմանահրաշ վայր մըն էր, եւ ըստ երեւոյթին անոր բնակիչները ի բնէ օժտուած էին մեծ շնորհներով, որովհետեւ այդ փոքրիկ քաղաքէն կը սերէին շատ մը երեւելի հայորդիներ. բաւական է յիշել լեզուաբան ու գրականագէտ Արշակ Զօպանեանը, գրող եւ իրաւաբան Գրիգոր

² Այս թուականը մամուլին եւ գրականութեան մէջ բազմիցս յիշատակուած է Սիւսանթոյի կենսագրութեան առնչութեամբ: Սակայն տարիներ առաջ բանաստեղծին բոլոր, յենելով իրենց մօր՝ կենդանութեան օրօք տուած վկայութեան վրայ, մամուլին մէջ յայտնեց, թէ Սիւսանթօ ծնած է 1878 թուականի Օգոստոս 15-ին: Անոր անունը սկզբնապէս Աստուածատուր եղած է, սակայն հետագային մայրը զայն վերանուանած է Ասատուր: Սիւսանթոն ալ, իր կարգին, այդ անունը փոխած է՝ ընտրելով Ատոմ անունը: Ինչպէս իրաւացիօրէն կը նշէ գրականագէտ Հրանտ Թամրազեան, այս վկայութեան նշմարտացիութիւնը կասկածի տակ առնելու որեւէ հիմք չունիմ (Տէն Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Գ., «Նաիրի», ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2010, էջ 166):

Զօհրապը, գեղանկարիչ էդգար Շահինը, բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցը, եկեղեցական գործիչ ու բանահաւաք Գարեգին Սրուանձտեանցը, որն ալ Ատոմ Եարճանեանը մկրտած էր «Սիամանթօ» գրական ծածկանունով՝ ըստ իր գրի առած «Սիամանթօ եւ Խճեզարէ» ժողովրդական պոէմի:

1907 թուականին Փարիզի մէջ լոյս տեսաւ Սիամանթոյի ստեղծագործական գագաթներէն մէկը՝ «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր» ժողովածոն, որուն նախնական վերնագիրը եղած է «Յաւերուն ցաւէն», եւ ըստ էութեան՝ անիկա բանաստեղծին պատասխանն էր 1905 թուականին Սասունի եւ հայաբնակ այլ գաւառներու մէջ ծայր առած նոր կոտորածներուն: Գիրքը կը բացուի մռայլ բանաստեղծութեամբ մը. ատիկա ճիշդնոյն «Աքսորուած խաղաղութիւն»-ն էր, որ վերնագրուած էր «Մահուան տեսիլ»:

Նոր գիրքը փարատեց բանաստեղծին ուժին եւ ինքնատիպութեան վերաբերող բոլոր կասկածներն ու տարակոյսները: Սիամանթօ կը ստեղծէր նոր երգեր՝ անոնց մէջ բերելով անձնական ու հայրենական ցաւերը, կեանքին պատճառած դառնութիւններուն արձագանգները: Մտածող ու խորհող անհատը դարձած էր աւելի ներհուն, աւելի զգայուն, իսկ գաղափարները կը բխէին նրբացած ու խորապէս ապրուած զգացումներէ: Սիամանթոյի կեանքն ինքնին դաժան նմանութիւն մը ունէր իր հայրենիքի ճակատագրին. ան կ'անցնէր ցաւերու, մաքառումներու եւ յոյսի գունատ երազներու ընդմէջէն:

«Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ը ցաւի երգեր են, հայկական ջարդերու պատմական իրողութեան գեղարուեստական տարեգրութիւններ: Այդ երգերով Սիամանթոն հանդէս եկաւ իբրեւ ամէնէն մեծ ողբերգակը հայկական քերթողութեան մէջ: Քերթողին ազգային ողբերգութիւնը համամարդկային էր իր մարդասիրական բնոյթով. անիկա լեցուն էր արժանապատուութեամբ եւ սրտի խորքէն նարեկեան ուժով պոռթկացող վիշտով ու ցասումով:

Հոգիս այսօր անձրև մըն է մորթազերծուած դիակներու վրայ

Ու նայուածք մըն է, որ անտիրական դազաղները կը թափանցէ,

Հոգիս բարկութեան ու ցասումի հով մըն է այս գիշեր,

Որուն վազքին տակ արիւնարբու ռազմագունդերը պիտի նահանջեն... (էջ 123)

Սիամանթոն գրական ասպարէզ մտաւ իր ժողովուրդի մաքառումներու եւ յոյսի տարիներուն, բայց դարձաւ անոր ողբերգութեան զոհերէն մէկը: Ան հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարի գաղափարախօսներէն էր եւ կ'երգէր կոիւ ու յաղթանակ: Ամբողջ էութեամբ ան ձուլուեցաւ իր ժողովուրդի սրբազան ձգտումներուն եւ եղեռնի դժնդակ տարիներուն ժողովուրդին հետ մէկտեղ զոհ գնաց արիւնոտ նախճիրին: Մնաց անոր երգը՝ իբրեւ պայքարի դրօշակ:

Սիամանթոն միեւնոյն նիւթի տարբեր արծարծումներու բանաստեղծ է: Ան չփոխեց իր քնարին լարերը, որովհետեւ անոր ապրած ժամանակը ինք կը թելադրէր ինչ ընել եւ ինչ գրել: Անոր ամբողջ ստեղծագործութեան նիւթը հայրենիքի ճակատագիրն է՝ պատմականօրէն որոշակի ժամանակի մը մէջ, որ կը սկսի համիտեան ջարդերէն՝ 1894-1896-էն, եւ կը հասնի մինչեւ 1915-ի Մեծ եղեռնը: Քսան տարուան պատմութիւն՝ ազգային կեանքի դժուարին ընթացքով՝ ազատութեան յոյս, պայքար, յաղթանակի հասնելու սպասում, խանդավառութեան բերկրանք, բայց երազանքներու փլուզում, մահուան տեսիլ ու կոտորած, կոտորած...:

«Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ը Սիամանթոյի ստեղծագործական նուաճումներու

բարձրագույն արգասիքը հանդիսացաւ, որ, ինչպէս կը նշէր Արշակ Զօպանեան, «ժամանակակից բանաստեղծութեան ամէնէն շքեղ, ամէնէն տոհմիկ, ամէնէն ուժեղ էջերէն մէկն էր»³: Այս հատորին մէջ աւելի ցայտուն կ'ուրուագծուի հայկական, ազգային ողբերգութիւնը: Հոս առաջնահերթը ցաւի նոր որակն է, որ ոչ միայն ազգային է, այլ աւելի շատ՝ համամարդկային: Այս անցումը հոգեբանօրէն ճիշդ ներկայացուցած է Դանիէլ Վարուժան: Ան ներկայացուցած է ոչ միայն Սիամանթօ բանաստեղծը, այլեւ՝ կըռուող մարտիկը. «Քերթողը նման է այն մարտիկին, որ բոցավառ թափով մը կը սկսի կըռուիլ եւ նախ խառնուրդին մէջ չի զգար այրուցքն իր ստացած հարուածին՝ մինչեւ որ ան հանգչի վիրաւորին խանդին հետ՝ զգացնելով սուր ցաւը եւ կորուստը: «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ը յետոյ միայն երեւան եկող այդ ցաւն էր՝ խառնուած զարհուրանքով»⁴:

Թէեւ գիրքը լոյս տեսած է 1907 թուականին, սակայն անոր արմատները մեզ կը տանին դէպի 1897 թուական: Ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուած են, որ «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ը նիւթապէս կապուած է առաջին գիրքի՝ ձեռագիր տետրակի «Յաւերուն ցաւէն»-ին հետ: Այդ գիրքը մնաց ձեռագիր եւ չտպագրուեցաւ, իսկ այդ տետրակին մէջ տեղ գտած բանաստեղծութիւններէն մաս մը ներառուեցաւ նոր գրքին մէջ⁵:

«Յաւերուն ցաւէն» տետրակին մէջ առաջին բանաստեղծութիւններուն տրամադրութիւնը շատ մոռյալ էր: Զարագոյժ գոյներուն մէջ կը զգացուէր մահուան սառնութիւնը: Հոգեվարքի պահն էր, իսկ հոգեվարքը ամէնէն դաժան պահերէն է, որ աւելի կը խորացնէ ցաւը, ցաւը կը դառնայ գերագոյն:

— Հոգեվարք՝ ճշմարիտ ապրուած պահ,- այսպէս կարելի է բացատրել ասիկա, ինչ որ շատ հարազատ է Սիամանթոյին: Ան ապրած է այդ դաժան մղձաւանջը իր հիւանդութեան ժամանակ: Սիամանթոն ոչ միայն զրկանքներու մէջ ապրած ու տառապած է, այլեւ անոր այցելած է հիւժախտը, որ հայ գրողներուն անբաժան ընկերն էր: Այդ մասին կը վկայէ Ռուբէն Սեւակը, որ ականատեսը եղած է այդ դաժան մղձաւանջին.

Անկին մը վտիտ երիտասարդ մը կը տենդէր, կը դողար, կը հազար...⁶

Ան զգացած է այդ տառապանքը, որմէ ծնած է տառապանքի գիրքը.

Վերջալոյսի եւ մահաջերմի այս ժամուն

Ագռաւներու եղերաւոր երամներ մեռելաձայն,

Մտածումիս եւ վաղորդայնիս գերեզմանները կ'ողբերգեն... ցաւով (էջ 89):

Տենդի մէջ գտնուող հիւանդը կը յիշէ իր մանկութիւնը, հեռուն գտնուող հայրենի աղբիւրները, երկինքը, եւ ցաւը կը կեղեքէ հոգին.

Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք, ո՞վ պիտի բերէ յիշատակներուս աստուածային աղբիւրներէն

Այն բաժակ մը ջուրը կենդանարար (էջ 89):

Հայրենիքին սառը ջուրը կ'ուզէ, թէեւ մահը, կանգնած անոր ուսերուն, կը փափաքի լռեցնել սրտին ձայնը: Սակայն վտանգի մէջ գտնուող հայրենիքին ցաւը աւելի զօրեղ կը գտնուի. անիկա կը ստիպէ մաքառիլ եւ դուրս գալ ճգնաժամէն: Ու հոգե-

³ Զօպանեան Ա., Քրոնիկ «Անահիտ» հանդէս, Թիւ 3-4-5, Փարիզ, 1907, էջ 87:

⁴ Վարուժան Գ., Երկերի լիակատար ժողովածոյ երեք հատորով, հ. 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 157:

⁵ Տէն Թամրազեան Հ., Երկեր, հ. Գ., «Նաիրի», ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2010, էջ 196:

⁶ Սեւակ Ռ., Բժիշկին գիրքէն փրցուած էջեր եւ փերթաձմեր, «Հայ գրագէտներու բարեկամներ» մատեն. 15, Փարիզ, 1946, էջ 117:

վարքի պահուն կը ծնին յոյսի ջահերը, որոնք մահուան մէջ կը նշմարեն կեանքը եւ կ'արթնցնեն վերագարծի յոյսը:

Ինչպէս Դանիէլ Վարուժանի եւ Միսաք Մեծարենցի, այնպէս ալ Սիամանթոյի պարագային, մահուան տագնապը կ'արագացնէ ստեղծագործութիւններուն ծնունդը. մեծ լարումներու պահերուն տաղանդը աւելի կը բոցավառի:

«Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ը ամբողջովին տողորուած է անսահման ցաւով, զոր հեղինակը իւրօրինակ պատկերումով տեսանելի կը դարձնէ եւ ընթերցողին հոգիին մէջ կ'արթնցնէ ցասումի ու վրէժի շունչը.

«Եւ հոգին յուսահատ, տառապանքներով գալարուն, փոխնիփոխ երերուն հոգեվարքի եւ յոյսի ջահերու մէջ, կը հնչեցնէ մահուան տեսիլք, աւերումի գիշեր, թաղում, արին, անդրշիրիմեան աղաղակներ... Ապա յուսահատ կառչումով գթութիւն կը կը հայցէ անմեղներու, անգթօրէն տանջուող անմեղներու համար»⁷:

**Տէր, հիւանդներուն և լքուածներուն սնարէն
Ոճրագործներդ ու իրենց սուրերուն սարսափը հեռացո՛ւր,
Եւ ջուրերդ թո՛ղ քիչ մը իրենց կատաղութենէն հանդարտին,
Որպէսզի մահապարտները աքսորանքի նաւերուն մէջ,
Թէև քեզի անիծելով, բայց գոնէ խաղաղութեամբ ոգեվարին... (էջ 91)**

«Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ուն մէջ պատկերուած է ժողովուրդին յուսախաբութիւնը, ողջակէզը եւ իրագարծութիւններուն կտրուկ շրջադարձը: Կեանքը ահաւոր գեհեն դարձած էր. ամէնուրէք դիակներ էին, սարսափներ եւ մահուան անծայրածիր թագաւորութիւն:

**Հոգիս վերջալոյսին մահը մտիկ կ'ընէ,
Չարչարանքի հեռաւոր հողին վրայ ծնրադիր,
Հոգիս վերջալոյսին ու հողին վերքերը կը խմէ...
Եւ իր մէջ դեռ արցունքին անձրևումը կը զգայ...**

**Ու ջարդուած կեանքերուն աստղերը բոլոր՝
Աւերուած աշուրներու այնչա՛նի նման,
Սրտիս աւազաններուն մէջն այս իրիկուն՝
Յուսահատութենէ և սպասումէ կ'ոգեվարին...**

**Ու բոլոր մեռածներուն ուրուականներն այս գիշեր,
Աչքերուս և հոգիիս հետ Արշալոյսը պիտի սպասեն...
Որպէսզի կեանքերնու ծարաւն յագեցնելու համար՝
Թերևս վերէն իրենց վրայ կաթիլ մը լոյս իյնայ... (էջ 102-103)**

Այստեղ վշտահար բանաստեղծը գրած է եւ հոգիի խորունկ տանջանքները, ե՛ւ յուսահատութեան թոպէները, ապա եւ Արշալոյսին սպասող ուրուականներու երազները, որ բանաստեղծ աչքերուն եւ հոգիին հետ՝ վերէն կաթիլ մը լոյս կ'ակընկալէ...

Շարքը կը բացուի «Մահուան տեսիլք» բանաստեղծութեամբ, որ անոր առաջին քերթուածը եղած է՝ գրուած 1898 թուականին «Կոտորած» վերնագիրով: Աշխարհի հնագոյն ժողովուրդներէն մէկը իր պատմական հայրենիքին մէջ՝ հազարամեակներով

⁷ Փափազեան Վ., Պատմութիւն հայ գրականութեան, գիրք 2-րդ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 144:

ստեղծած իր քաղաքակրթութեան բնօրրանին մէջ, կը կեղեքուէր, կը խոշտանգուէր եւ կը կոտորուէր թուրք ջարդարարներուն կողմէ: Դարերու ընթացքին այդ վայրենի ուժը ստրկացուցած էր հայ ժողովուրդը եւ հիմա կ'իրականացնէր վաղեմի ծրագիրը՝ կոտորածներու միջոցով փորձելով գտնել հարցի լուծման արիւնոտ վերջաբանը:

Կոտորած, կոտորած, կոտորած...

Քաղաքներուն մէջ և քաղաքներէն դուրս,
Եւ բարբարոսներն արիւններով կը դառնան,
Մեռելներուն ու ոգեվարներուն վրայէն,
Ագռաւներու բազմութիւններ կ'անցնին վերերէն,
Արիւնոտ բերաններով ու գինովի բրբիջներով...
Յամաքահով մը կ'իսամեռները զայրոյթով կը խեղդէ,
Ու պառաւներու անձայն կարաւաններ
Շտապով կը փախչին լայն ճամբաներէն...:
Գիշերին մէջէն արիւններուն ալիքը կը բարձրանայ,
Ծառերուն հետ շատրուաններ ուրուագծելով,
Ու ամէն կողմէ սոսկումով կը սուրան հալածուած՝
Նախիրները հրդեհուող ցորեաններուն մէջէն...
Փողոցներուն մէջ մորթուած սերունդներ կը տեսնեմ
Եւ ամբոխներ անպատմելի սրածուրծներ դարձող,
Արեւադարձային տաքութիւն մը կը բարձրանայ
Հրդեհի տրուած ազնուական քաղաքներէն...
Ու մարմարի ծանրութիւնով իջնող ձիւնին տակ
Աւերակներուն և մեռելներուն սենյութիւնը կը մսի.
Օ՛, մտիկ ըրէ՛ք սա սայլերուն ճռնչիւնն ահաւոր,
Իրենց վրայ դիզուած դիակներուն տակ,
Ու սգաւոր մարդերուն աղօթքներն արցունքոտ,
Որ կածանէ մը դէպի համայնափոսերը կ'երկարին.
Մտիկ ըրէ՛ք հոգեվարքներուն ձայները վերջին,
Հովին հարուածներուն մէջ, որ ծառերը կը ջարդէ,
Օ՛, մի՛ մօտենաք, մի՛ մօտենաք, մի՛ մօտենաք,
Զրլլայ որ մօտենաք գերեզմանոցներուն և ծովուն,
Կարմիր ջուրներուն վրայ նաւեր կը նշմարեմ հեռուն,
Մեռելներու կուտակումներ անոնց մէջ կան,
Ու ցաւէն գալարուող ալիքներուն վրայ
Գանկեր ու սրունքներ ինծի կ'երևան...
Մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք
Փոթորիկին գոչը ծովուն ալիքներուն մէջ,
Կոտորած, կոտորած, կոտորած...
Մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք
Մահաձայն ոռնումը զարհուրեալ շուններուն,
Հովիտներէն ու գերեզմաններէն ինծի հասնող,
Օ՛, պատուհանները փակեցէ՛ք ու աչքերնիդ ալ,
Կոտորած, կոտորած, կոտորած... (էջ 83-84)

Այս բանաստեղծութեան մէջ Սիամանթոն կ'ուրուագծէ ահաւոր ոճիրին իրական պատկերը: Կոտորածը ոչ միայն կը դառնայ ասելիքը խտացնող բառ-խորհրդանշան, այլեւ կը տողորուի կենսական բովանդակութեամբ: Բարբարոսը թշնամին է՝ թուրքը, որ կը վերադառնայ արիւնոտ բերանով գիշատիչի նման: Յամաքային տաք խորշակը կը խեղդէ անպաշտպան, կիսամեռ մարդիկը: Անոնք, որոնք կրնան՝ կը փախչին նախ-ճիրէն: Գիշերով ծառերը, կարծես, կը դառնան արիւնոտ շատրուաններ: Հրդեհուած են ցորենի արտերը, որոնց մէջէն հալածուած նախիրներ կ'անցնին: Փողոցներուն մէջ ինկած են մորթուած մարդոց դիակներ, մարդկային ամբոխներ կը փախչին հերթական սրածութենէն, կը հրդեհեն ազնուական քաղաքները, ձիւնը կ'իջնէ մարմարի ծանրութեամբ: Սայլերը դիակներով բեռնուած են, իսկ սգաւոր մարդոց աղօթքները արիւնոտ են, որովհետեւ անոնց հարազատները հասարակաց գերեզմաններու մէջ են: Դիակներով բեռնուած են նաւերը, ծովուն ալիքները կը տատանեն մարդկային մարմնի յօշոտուած մասերը: Ծովուն ալիքները իրենց կարգին կը գոչեն. «Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ», զարհուրած շուներն ալ իրենց կարգին մահաձայն կ'ոռնան. «Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ...»:

Համատարած կոտորածին մէջ, սարսափէն չխենթենալու համար, բանաստեղծը անկարելին կը պահանջէ մնացածներէն. «Օ՛, պատուհանները փակեցէ՛ք ու աչքերնիդ ալ...»:

Հայ միջնադարեան գրականութիւնը լի է պատմական ողբերով: Հայ բանաստեղծները ծնած չէին ողբասացութեան համար. ժողովուրդին պատմական ճակատագիրն էր, որ մշտապէս կենդանի կը պահէր ողբը, իսկ անոր բանաստեղծն ալ աւիամայ կը դառնար ողբասաց: XX դարասկիզբին գրական այդ տեսակը նորէն նորոգուեցաւ՝ կապուած ժողովուրդին նոր փորձութիւններուն հետ: Սիամանթոն գրեց իր «Մահուան տեսիլք»-ը եւ այս բնոյթի շատ մը այլ բանաստեղծութիւններ, Յովհաննէս Թումանեանը արցունքներով գրեց իր «Հոգեհանգիստ»-ը, Նղիշէ Չարենցը՝ երկրին վերջին գոհր դառնալու գիտակցութեամբ, ծնունդ տուաւ իր առաջին «Մահուան տեսիլ»-ին (1920):

Բանաստեղծութիւնը վերնագրուած է «Մահուան տեսիլ»: Տեսիլ (տեսիլք) հոս կը նշանակէ պատկեր, տեսարան, երեւակայական պատկերացում, մինչեւ իսկ՝ ցնորական խաբուսիկ պատկեր, երեւոյթ: Տեսիլը հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան տեսակ մըն է, որ ահա կը վերամարմնաւորուի Սիամանթոնի ստեղծագործութեան մէջ: Տեսիլին բոլոր բացատրութիւններն ալ ճիշդ են, որովհետեւ կը լրացնեն իրարու: Այս քերթուածը ոչ միայն տեսարան ու պատկեր է, այլեւ արիւնոտ իրականութենէն ծնած երեւակայական պատկերացում, անգամ՝ իրականութիւնը վերակրկնող, բայց եղեռնի անհեթեթութեան անըմբռնելիութեան պատճառով՝ անիրական թուացող ցնորք: Հայոց ցեղասպանութեան իրական պատկերը այնքան զարհուրելի ու անպատմելի էր, որ վերածուած էր տեսիլքի, ինչպէս նաեւ մղձաւանջային զառանցանքի:

Նոյն պատկերն է նաեւ «Չարչարանքի երազ» քերթուածին մէջ: «Գարնան ու կոտորումներու իրիկուն» ահագանգին կը յաջորդէ բանաստեղծին միջամտութիւնը. «Հոգիս վրէժի շատրուան մըն է նորէն՝ կատաղօրէն դէպի վեր...»: Անդունդներէն, երկրի խորքէն «սրածուծներու ձայն» կը լսէ, եւ այդ ձայնը նորէն զինք կը պարուրէ մահուան ցնորքով:

**Ու տանիքիս վրայ տեղատարափ մը երկաթեայ,
Հրդեհներու սրբիկ մը գանկիս տակ,**

Ու տեղափոխուող ջուրերուն վրան

Խաչուած նահատակներ կ'երևան...

...Օ՛, օգնութեան եկէ՛ք, գլխատուած մարմիններ դէպի զիս կ'արշաւեն... (էջ 116)

Կը յաջորդեն նոյն ապրումներով գրուած «Հոգեվարքի իրիկուն», «Աղօթք», «Հան-գիստի իրիկուն», «Գիշեր մը» քերթուածները: Գիշերը սոսկ «աւերումի գիշեր», վախի ու սարսափի գիշեր է, որովհետեւ «Հեռուներէն մահազանգակի ցնորաբար ձայն» կը լսուի: Այս ամբողջ ցաւը, ողբը, ցասումը, վրէժը կը կուտակուին բանաստեղծին էութեան մէջ եւ ծնունդ կու տան «Հոգիս» լայնահուն բանաստեղծութեան, որուն մէջ հոգին կը դառնայ բառ-խորհրդանշան եւ իր իմաստուն պատկերներու յաջորդականութեամբ կը ստեղծէ ու կ'ամբողջացնէ հեղինակին մենախօսութիւնը: Ժողովուրդին ցաւէն հոգին կրնայ թէ՛ քարանալ եւ թէ՛ ողբալ, իսկ ինչ որ այս բանաստեղծութեան մէջ առաջնային է՝ կարեկից բլլալ, կողքին կանգնիլ եւ յոյսի ճանապարհը չկորսնցնել: Ահա այդ բանաստեղծութիւնը.

Ահաւասիկ հոգիս ջահերը, որ վայրկեան առ վայրկեան

Մտածումս կ'արեգակեն՝ զանիկա խաւարին մէջ սուզելէ յետոյ...

Հոգիս ան է, որ բիւրաւոր անգամ ձեր ամէնուն ցաւն ապրեցաւ,

Ան է, որ անդունդի մը մէջ՝ իր մոխրին վրայ ծնրադիր՝

Հարազատ ու շղթայակապ քոյրերու աքսորը կու լայ...

Հոգիս այն վայրն է, ուրկէ արիւնքուշտ լուսին մը բարձրացաւ

Անմեղներու կոտորածէն ծովացեալ դաշտի մը վրայ

Ու այն հողմակոծ անտառն է, որուն աւազաններուն շուրջ՝

Օ՛, եղբայրական արիւնի հեղեղներ կը հոսին...

Հոգիս այն երկիրն է, ուր որբ և սևահեր տղաներու բազմութիւններ,

Անդադար սուրերու շողիւններէն հալածական,

Աղեխարշ ճիչերով փլատակներու մէջէն կը փախչին...

Հոգիս այն երկիրն է, ուրկէ յոյսին բոլոր աստղերը թափեցան,

Ու այն մարմարակերտ տաճարն, ուր կեանքը ծունկի եկած՝

Խելայեղօրէն Ամենագութ մահը կը պաղատի...

Հոգիս Անտարան մըն է, որուն վրայ տժգոյն ու յուսահատ ձեռքեր

Անկարելի քաութեան մը համար, ապարդիւնօրէն, դեղին թերթեր կը թղթա-տեն...

Հոգիս մէջ երբեմն արշալոյսներ կ'արիւնին,

Եւ պաղատող աղաղակներու անասելի համանուագ մը կ'որոտայ.

Հոն սրածումներու աշխարհ մը կայ, ուր սարսափահար կեանքեր

Ձեր շարժումին, ձեր օգնութեան, ձեր ձայնին կը սպասեն...

Հոգիս մէջ հերոսներու ծնունդ մը կայ և մեռելներու թափօր մը միանգամայն...

Հոգիս այսօր անձրև մըն է մորթազերծուած դիակներու վրայ

Ու նայուածք մըն է, որ անտիրական դագաղները կը թափանցէ,

Հոգիս բարկութեան ու ցասումի հով մըն է այս գիշեր,

Որուն վազքին տակ արիւնաբբու ռազմագունդերը պիտի նահանջեն...

Ու բոլոր գերեզմանոցները, իրենց խորերէն, ահագնաբար,

Ձեր նայուածքներուն առջև՝ դէպի վեր պիտի շրջին...

Որպէսզի վերջապէս ճանչնաք, ո՛վ անկարեկիր ներկաներ,

Այն բոլոր մարտիրոսները, որ ձեր բոլորին համար

Անձնությունների և կամքի առաօտ մը ինկան...

Հոգիս մահատեսիլ աշուն մըն է, որ այս ամենուն վրայ

Իր մշուշը և իր տերևներուն հոգեվարքը կը սրսկէ.

Բայց հոգիս և Կարմիր Յուսահատ մըն է, որ անընկճելի Յոյսին համար

Առաքեալի մը պէս դէպի արգասաբեր Մահը պիտի թնէ... (էջ 122-123)

Ասիկա Սիամանթոյի համեմատաբար կարճ բանաստեղծություններէն մէկն է (35 տող), որ ամբողջութեամբ յագեցած է հայոց ողբերգութեան արծարծումներով եւ խոր ապրումներով: Ակնյայտ է բանաստեղծին սեւեռումը եւ նիւթին ընդգրկումը:

Հոգիին ջահերը նախ անոր մտածումն են արեգակին մէջ, այսինքն՝ բռնկում հրեղէն լոյսով: Եւ կը սկսի պատկերներուն թուարկումը՝ ամէն անգամ նորովի բացայայտելու, թէ ինչ է իր հոգին: Հոգին կը վերափոխուի եւ, ըստ ցաւի դրուագներուն, կը մարմնաւորուի նորովի: Հոգին թէ՛ բոլորին ցաւը կ'ապրի եւ թէ՛ անոնց համար կու լայ, կը դառնայ վայր, ուրկէ ժողովուրդին արիւնով յագեցած լուսին կը բարձրանայ, կը դառնայ անտառ, որուն կողքէն արեան հեղեղներ կը հոսին: Հոգին այն երկիրն է, այսինքն՝ Հայաստանը, ուրկէ որք տղոց բազմություններ կը փախչին, յոյսերու առկայծող աստղերէն թափած երկինք է, տաճար է, ուր կեանքը անգամ մահ կը տենչայ: Հոգին Աւետարան է, որուն քարոզած արդարութիւնն ու գութը անիմաստ են վայրենի կեանքին համար, այդ իսկ պատճառով հոգիին մէջ արշալոյսները կ'արիւնոտուին: Հոգին կեանքի ասպարէզ է՝ հերոսներով եւ մահուան թափօրներով: Հոգին անձրեւ է հանգուցեալներուն վրայ, նայուածք է՝ ուղղուած անոնց, բարկութիւն է ու ցասում, մահատեսիլ աշուն է, բայց նաեւ «Կարմիր Յուսահատ», այսինքն՝ իր ժողովուրդին արեան վրէժին եւ «անընկճելի Յոյսի համար» առաքեալի պէս պատրաստ «արգասաբեր» մահուան, այսինքն՝ հերոսացման: Հեղինակը կ'առաջնորդէ գաղափարական հաւատացեալին կերպարը, որ ալ անոր համար կը դառնայ յոյսի ու փրկութեան ճանապարհի ուղենիշ: Այսինքն՝ վերստին անոր հայեացքը կ'ուղղուի դիցազնական Հայորդիին:

Կը յաջորդեն մէկը միւսէն ծանր տեսարաններ, որոնք կարելի էր շրջանցել, եթէ անոնք իրական կեանքին անդրադարձը չըլլային: Բանաստեղծը ոչ թէ իր մտապատրանքը կը ներկայացնէ իբրեւ բանաստեղծութիւն, այլ իրականութիւնը կը վերակերտէ բանաստեղծութեամբ: Իսկ ատիկա կը նշանակէ, որ իւրաքանչիւր բանաստեղծութիւն գեղարուեստական ձեւ ստացած իրական վաւերագիր մըն է հայ ժողովուրդի կանխամտածուած ցեղասպանութեան ճանապարհին: Այս տեսակէտէն անհրաժեշտ է առանձնացնել «Աւերումի գիշեր», «Յիշատակ», «Անդրշիրիմեան աղաղակ», «Թաղում», «Մահերգ», «Արիւն է, որ կը տեսնեմ», «Մեռելոցի օր», «Ափ մը մոխիր, հայրենի տուն», «Քնարիս լարերը դեռ թաց են», «Ես երգելով կ'ուզեմ մեռնիլ», «Ասպետին երգը» քերթուածները:

«Արցունքո՛վ, արցունքո՛վ լսեցի, որ աւերակ առ աւերակ // Քու լայնանիստ պատերդ իրարու վրայ կործանեցին...», - կ'ըսէ ան՝ դիմելով Եփրատի ափին գտնուող հայրենի տան, կը նորոգէ մանկութեան յիշատակները եւ խօսքը կ'աւարտէ այս լարուած տողերով.

Ափ մը մոխիր աճիւնիս հետ, Հայրենի տուն,

Ափ մը մոխիր քու մոխիրէդ, ո՛վ պիտի բերէ,

Քու յիշատակէդ, քու ցաւէդ, քու անցեալէդ,

Ափ մը մոխիր... իմ սրտիս վրան ցանկում... (էջ 89)

Ընդհանրացնելով կարելի է հաստատել, որ Սիամանթոյի պոեզիան պարզապէս փայլուն գրական ժառանգութիւն մը չէ, այլ՝ հայ ժողովուրդի արիւնոտ, բայց չանձնուող ոգիին կենդանի ու հզօր յուշարձանը: Իր անզուգական քերթուածներով, յատկապէս՝ «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր»-ով, ան ոչ միայն սգաց իր ազգին անդառնալի կորուստը, այլեւ յաւերժութեան յանձնեց այն սուրբ ցասումն ու լուսաւոր յոյսը, որ պիտի ապրեցնէր վերապրող սերունդները: Իր իսկ մարգարէական կանխատեսութեամբ նահատակուելով իր սիրելի ժողովուրդին հետ՝ Սիամանթոն դարձաւ այն «Կարմիր Յուսահատը», որուն արիւնաթաթախ գրիչով հայոց ողբերգութիւնը ստացաւ համամարդկային հնչեղութիւն եւ անմահութիւն: Մինչեւ այսօր ալ անոր բոցաշունչ տողերը կը շարունակեն մնալ իբրեւ հոգեւոր անմար ջահեր, որոնք կը լուսաւորեն պատմական յիշողութեան եւ արդարութեան մեր անբեկանելի ճանապարհը:

ԴՈԿՏ. ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

